

ПРИРОДНИЙ ТА МЕХАНІЧНИЙ РУХ НАСЕЛЕННЯ ЯК ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ РЕГІОНУ

Демографічний чинник – один із визначальних для гарантування стабільного й безпечного розвитку держави, а проблеми оптимального демографічного розвитку є надзвичайно актуальними. Їх необхідно розглядати як першочергові інтереси держави, як фактор і водночас як результат її функціонування.

Проте нинішня соціально-економічна криза ускладнила демографічні процеси, призвела до помилок і проблем, що боліче позначаються на головному суб'єктові нинішніх перетворень – населенні.

Демовідтворювальні процеси в Україні були об'єктом дослідження багатьох вчених ще в роки, коли вона належала до СРСР. Але тодішні наукові розробки потребують на сучасному етапі суттєвого переосмислення у контексті трансформаційних процесів, що відбуваються. Сьогодні особливої уваги заслуговують праці М. Долішнього, С. Злупка, Е. Лібанової, С. Пирожкова, С. Писаренко, О. Позняка, М. Птухи, М. Романюка та ін., в яких здійснено значний вклад в теорію деморозвитку та трудового потенціалу.

Однак треба зазначити, що проблеми впливу природного та механічного руху населення на формування трудового потенціалу на регіональному рівні залишаються досі недостатньо дослідженими. З урахуванням цього збільшена увага до економічних досліджень різних аспектів функціонування ринку праці регіону, проблеми зайнятості населення. Таке вивчення необхідне для встановлення основних напрямків комплексного соціально-економічного розвитку регіону, що утворюють підвалини для здійснення управлінських рішень.

Дослідження показують, що сьогодні Україні загрожує реальна небезпека, катастрофічна і непоправна за наслідками, назва якій – демографічна криза. Найбільшими матеріальними збитками для будь-якої країни світу за

будь-яких часів були і є людські втрати. Зменшення тривалості життя, народжуваності, зниження рівня здоров'я нації, зростання еміграції, збільшення смертності населення, його старіння тощо – все це безпосередньо впливає на кількісно-якісний, кваліфікаційно-освітній рівень робочої сили, яка в кінцевому рахунку забезпечує державний та індивідуально-людський добробут.

Чисельність населення, його динаміка і статеві-вікова структура – найважливіші показники демографічної характеристики народонаселення. Важливим є також природний приріст населення.

Від 1993р. загальна чисельність населення України почала зменшуватися. Цього року в державі народилися 634 тис. осіб, а померли 669 тис. (природне зменшення населення становило мінус 35 тис. осіб). Загальне скорочення чисельності населення (внаслідок природного й механічного відтоку) в 1992 р. дорівнювало вже мінус 117 тис. осіб, в 1993 – мінус 180 тис. У 2000 р. – відповідно 385,1 тис. осіб і 758,1 тис. осіб (мінус 373,0 тис. осіб, або –7,5 %), 2004 р. – –7,0 %.

Найважливішим чинником динаміки загальної чисельності населення України є його природний рух. За останніх 64 роки коефіцієнт смертності практично не змінився (становив 14,3‰ у 1940 р., 16,0‰ у 2004 р.). Проте різко знизився коефіцієнт народжуваності (з 27,3‰ у 1940 р. до 9,0‰ у 2004 р.) і, як наслідок, коефіцієнт природного приросту населення (з 13,0‰ у 1940 р. до –7,0‰ у 2004 р.) – таблиця 1.

Таблиця 1

Природний рух населення в Україні

	Всього, тис. осіб.		2005 р. у % до 2004 р.	На 1000 осіб	
	2005 р.	2004 р.		2005 р.	2004 р.
Кількість народжених	426,1	427,3	99,7	9,0	9,0
Кількість померлих	782,0	761,3	102,7	16,6	16,0

у т. ч. дітей віком до 1 року	4265	4024	106,0	10,2	9,5
Природне зменшення населення	355,9	334,0	106,6	7,6	7,0
Кількість шлюбів	332,1	278,2	119,4	7,1	5,9
Кількість розлучень	183,5	173,2	105,9	3,9	3,6

Щодо прогнозу подальшого деморозвитку України, то він доволі невтішний. Відомі різні методики оцінки прогнозу чисельності населення. Вони суттєво відрізняються між собою, що додатково свідчить про об'єктивні труднощі здійснення подібного прогнозу в такій складній сфері, як розвиток народонаселення. З метою уникнення грубих похибок відповідні організації, прогнозуючи можливий деморозвиток України, пропонують оптимістичний, песимістичний та проміжний між ними (середній) варіанти такого прогнозу.

З даних таблиці 2 видно, що чисельність населення країни за середнім, найбільш зваженим варіантом прогнозів у 2025 р. мала б коливатись у межах від 46,7 до 48,7 млн. осіб. Найближчим до дійсності виявився прогноз НДПМЕ. Як цілком правильно відзначають провідні вітчизняні фахівці з теорії народонаселення, зменшення чисельності мешканців країни, що значною мірою зумовлене соціально-економічною кризою, триватиме впродовж усього прогнозованого періоду.

Таблиця 2

Прогнозні оцінки чисельності населення України до 2025 р., тис. осіб

Організація	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2015 р.	2020 р.	2025 р.
Середній варіант						
НДПМЕ	49627	48068	4300	936	46674	46706
НІСД	52108	51724	50935			
ООН	50974	50526	50085	49680	49125	48715
МСК СНД	51611	52516				
Бюро цензів США	50380	50117	49834	49491	49058	48679

Оптимістичний варіант						
НІСД	52297	52200	51965			
ООН	51359	51370	51445	51612	51734	52172
РВПСУ			47600			
Песимістичний варіант						
	52001	51382	50241			
ООН	50659	49963	49151	48261	47107	45953
РВПСУ			46100			

Навіть малоймовірне суттєве поліпшення режиму відтворення населення не зможе, очевидно, компенсувати негативного впливу на процес деморозвитку несприятливої вікової структури.

Загалом сучасний тип відтворення народонаселення, найреальнішою перспективою якого, принаймні для економічно розвинутих країн, є нульовий приріс, з усією гостротою поставив проблему значного поліпшення якісних характеристик населення, спроможних забезпечити досягнення оптимального рівня відтворення та використання трудового потенціалу суспільства. Найбільшої ж гостроти ця проблема набула в Україні, яка невинувато довго затрималася на стадії перехідного періоду в розвитку економіки та яка фактично позбавлена перспективи нарощування кількісних параметрів розвитку народонаселення як найбільшого чинника формування трудового потенціалу.

Показники народжуваності залежать від конкретних соціально-економічних факторів.

Чи не найголовнішим фактором вважають дохід на одного члена сім'ї. Він прямо залежить від рівня розвитку продуктивних сил і засобів виробництва. Величина доходу впливає на рівень та структуру потреб сім'ї і тим самим – на народжуваність. Проте слід зазначити, що, з одного боку, підвищення матеріального рівня життя населення може сприяти збільшенню

народжуваності. З іншого боку, в населення відповідно зростають потреби, й утворений надлишок використовують на їх задоволення.

Дуже важливим фактором, що впливає на рівень народжуваності, є частка міського населення в регіоні. Репродуктивна поведінка міських і сільських мешканців суттєво відрізняється.

Необхідно особливо відзначити і такий фактор, як рівень освіти жінок. У багатьох дослідженнях відзначено істотний обернений вплив цього чинника на народжуваність.

Наступний чинник – житлові умови. Проте є низький або й зворотний зв'язок забезпеченості житлом і народжуваності. Це пояснюється тим, що народження кожної дитини (принаймні до третьої) значно збільшує величину сім'ї (в 1,5 – 2 рази), тоді як житлові умови конкретної сім'ї поліпшуються рідше і на меншу частку.

Несприятлива демографічна ситуація в Україні й, насамперед різке зменшення народжуваності пов'язані зі загостренням проблем функціонування сім'ї як осередку відтворення населення, зниженням її демографічного потенціалу. Нині поглибилася деформація шлюбно-сімейних процесів. Поширилися такі явища, як відкладання шлюбів і народження дітей, безшлюбне материнство та соціальне сирітство (діти, яких покинули батьки) і т. ін.

Зайнятість населення також неоднозначно впливає на народжуваність. З одного боку, в людини зменшується вільний час для занять із дітьми, і тому вона не схильна до народження наступної дитини. З іншого – зайнятість сприяє підвищенню матеріального рівня життя населення, а відтак і можливості забезпечення дітей. Особливо треба наголосити на зайнятості жінок.

Значне зменшення народжуваності та зростання смертності населення зумовлені погіршенням умов його життя. Певну роль також відіграє складна екологічна ситуація, яка особливо загострилася після катастрофи на ЧАЕС. Найвищими згадані показники є серед осіб старших вікових груп. Зросла смертність серед чоловіків віком понад 40, а серед жінок – понад 50 років.

Основні причини смертності – хвороби серцево-судинної системи, новоутворення, нещасні випадки, отруєння, травми та ін.

Досить висока в Україні смертність дітей у віці до року. Зокрема, у 2004 р. вона становила 9,5‰.

Величина коефіцієнта народжуваності залежить від багатьох названих вище чинників. Окремо слід виділити показники шлюбності та розлучень, питання формування сім'ї. В Україні кількість зареєстрованих шлюбів постійно зменшується (9,3 на 1000 населення у 1990 р., 5,9 – у 2000 р.). Кількість зареєстрованих розлучень практично не змінюється (3,6 на 1000 населення у 2004 р. порівняно з 3,7 – у 1990 р.).

Низькі показники народжуваності та зростання смертності свідчать про несприятливу демографічну ситуацію практично на всій території України, крім Закарпатської області.

Отже, процес зменшення народжуваності – глобальний і зумовлений багатьма причинами – економічними, соціальними, психологічними, екологічними. Це насамперед зміни в соціальному статусі жінки, розширення сфери її позасімейних інтересів, підвищення рівня освіти і зайнятості. Багаторазове зниження дитячої смертності зробило неактуальним народження багатьох дітей як основи родинного благополуччя й гарантії забезпечення батьків у старості.

Задоволення потреби в дітях, материнстві й батьківстві вступає у суперечність із рядом інших потреб, що є простішими, ніж нижчий рівень життя. Якщо заможні верстви населення співвідносять витрати часу та грошей на забезпечення майбутнім дітям необхідного фізичного, інтелектуального розвитку та професійної підготовки зі задоволенням власних потреб у розвитку та дозвіллі, то бідні враховують елементарні потреби в їжі, одязі, житлі. Однак не слід очікувати, що з підвищенням рівня життя зросте й народжуваність.

Переважно через низьку народжуваність Україна за 1993–2004 р.р. втратила понад 4 млн. осіб населення. Криза супроводжується не лише швидким зменшенням народжуваності та, як наслідок, надзвичайно низьким її

рівнем, а й деформацією структури народжуваності й народжених (за черговістю, їх розподілом за віком матері, її шлюбним станом та іншими ознаками). У зв'язку з цим деформується віковий склад населення, зменшуються його демографічний і трудовий потенціали.

Здоров'я, смертність і тривалість життя населення виступають другорядними факторами, що впливають на відтворення населення, але не менш важливі при відтворенні населення та трудового потенціалу.

Зниження природного приросту населення спричинює деформацію його вікової структури, зменшення природного приросту трудових ресурсів. “Старіння” населення призводить до збільшення демографічного навантаження на працездатних, до певних труднощів у формуванні трудових ресурсів і забезпеченні господарства робочою силою, є одним із найтривожніших симптомів погіршення демографічних умов його відтворення. Висока частка осіб у віці, старшому за працездатний (уже в 2004 р. – 23,8% проти 22,6% у 1996 р.), скорочує обсяги трудового потенціалу держави. Якщо частка пенсіонерів серед населення зростає, то представників молодшого покоління – зменшується (в 2004 р. – 16,3% порівняно 21,5% у 1996р.). Людей працездатного віку в країні понад 50% (у 2000 р. їх було 59,9% порівняно з 55,8% у 1996 р.). За прогнозами спеціалістів, особи працездатного віку у 2009 р. становитимуть 55,1%, 2014 – 54,3; 2019 – 53,3; у 2024 р. – 52,9; у 2029 р. – 53%.

Викликає занепокоєння істотне відставання України від розвинутих європейських країн за показником очікуваної тривалості життя. За даними ВООЗ, у 2002 р. це відставання становило 5,5 року від країн Центрально-Східної Європи і 10,9 року – від країн ЄС. Надлишкова передчасна смертність (до 65 років) зумовлює втрату майже 11 років загальної тривалості, що більше на 3 роки, ніж у країнах Центрально-Східної Європи, і на 6 років – ніж у країнах ЄС. Різниця у тривалості життя чоловіків і жінок в Україні перевищує 11 років, тоді як в економічно розвинутих країнах цей показник становить 5 – 6 років. Ризик смерті для чоловіка у віці 20 – 24 роки перевищує відповідний

ризик для жінки у 3,3 раза, а ймовірність смерті у працездатному віці для чоловіка досягає 37%.

Основними складовими незворотних демографічних втрат в Україні є високий рівень смертності дітей віком до 1 року та чоловіків працездатного віку (через надмірну смертність від хвороб системи кровообігу і внаслідок дії зовнішніх факторів). Цей показник – один із найвищих в Європі.

Інакше кажучи, якщо навіть у загальних рисах глянути на деморозвиток, то не можна не помітити прогресування саме тих тенденцій, що негативно позначаються на обсягах і якості трудового потенціалу. Очевидно, це загальна тенденція розвитку населення на сучасному етапі, що є наслідком впливу здобутків цивілізації з їх регіональним і національним проявами. Тенденції деморозвитку на сучасному етапі, посилення дії тих чи інших факторів на відтворення населення не можна не враховувати в прогнозах трудового потенціалу держави, на який вона має спиратися в майбутньому.

Складовою розвитку населення і трудових ресурсів є міграція, причини і мотиви, якої можуть бути різними. Як показує досвід, міграцію населення ніколи не вдавалося зупинити, а в окремі періоди вона набирала особливо великих масштабів і охоплювала віддалені простори. Міграція може бути пов'язана з постійною або тривалою зміною місця проживання, тимчасовими чи сезонними переміщеннями людей тощо.

Нині міграційному просторові України притаманні нові тенденції міграційного руху населення, які в умовах її державності суттєво відрізняються від тих, що були в попередні роки. Це, передусім, значне збільшення обсягів зовнішніх міждержавних міграційних переміщень населення країни: у зростанні чисельності вибулих емігрантів і, особливо – в стрімкому збільшенні числа закордонних трудових поїздок українських громадян.

За сучасними статистичними даними можна лише в загальних рисах відтворити обсяги внутрішньодержавної міграції, оцінити її наслідки для економічного розвитку України. Аналіз статистичних даних дає підстави твердити, що чисельність населення в державі постійно зменшується внаслідок

міграційного відтоку. Якщо в 1990 р. коефіцієнт чистої міграції становив +1,5‰, а в 2004 р. – -0,2‰.

Рівень міграції населення залежить від регіональних особливостей, хоча всі області втрачають населення й трудові ресурси (як і вся Україна) на користь інших держав світу (таблиця 3). Причини цього різні, їх не можна зводити тільки до погіршення економічного стану в Україні. У міграційному процесі держави багато важать свобода пересування, наявність відповідних занять тощо.

Таблиця 3

Розподіл мігрантів за потоками і типом поселень за станом
на 01.01 відповідного року

	На 1 січня 2006 р.			На 1 січня 2005 р.		
	Число прибу лих	Число вибулих	Сальдо міграції	Число прибули х	Число вибулих	Сальдо міграції
Всього	46089	44924	1165	45607	45075	532
у тому числі:						
Внутрішньорегіо нальна міграція	26965	26965	х	25877	25877	х
Міжрегіональна міграція	16192	16192	х	16735	16735	х
Міждержавна міграція	2932	1767	1165	2995	2463	532
із них:						
з країнами СНД	2503	1251	1252	2346	1490	856
з іншими країнами	429	516	-87	649	973	-324

За регіонами ми можемо виділити такі групи: високий рівень – Львівська, Кіровоградська, Рівненська, Херсонська, Закарпатська і Запорізька області;

низький рівень (деїмміграція) – Автономна Республіка Крим, Полтавська та Київська області, м. Київ, м. Севастополь.

Таблиця 4

Міграція населення за регіонами станом на 01.01 відповідного року (на 1000 осіб)

	Число прибулих		Число вибулих		Приріст (+, -)	
	2006	2005	2006	2005	2006	2005
Україна	11,6	11,4	11,3	11,2	0,3	0,1
АР Крим	15,7	16,6	12,4	13,7	3,2	2,9
Вінницька	12,7	12,0	13,2	12,6	-0,5	-0,6
Волинська	17,5	12,9	17,5	13,9	0,0	-1,0
Дніпропетровська	10,0	11,5	10,1	10,8	-0,1	0,7
Донецька	9,6	9,3	9,5	9,4	0,1	-0,0
Житомирська	13,3	12,0	14,1	14,2	-0,8	-2,2
Закарпатська	7,1	5,9	8,3	6,9	-1,2	-1,0
Запорізька	10,0	10,2	10,6	10,5	-0,6	-0,3
Івано-Франківська	8,0	8,9	7,8	9,0	0,1	-0,1
Київська	13,9	13,1	12,6	12,9	1,3	0,1
Кіровоградська	8,2	7,9	11,2	12,1	-3,0	-4,2
Луганська	10,4	10,6	10,9	11,9	-0,5	-1,3
Львівська	8,6	7,9	10,1	9,1	-1,5	-1,2
Миколаївська	12,5	11,5	12,2	12,2	0,3	-0,7
Одеська	9,9	10,3	9,6	9,5	0,2	0,7
Полтавська	17,9	14,6	16,2	14,3	1,8	0,4
Рівненська	13,9	11,0	14,4	13,1	-0,5	-2,1
Сумська	13,4	11,5	14,1	12,3	-0,7	-0,8

Тернопільська	9,3	9,6	10,3	10,5	-1,0	-0,8
Харківська	11,3	13,3	11,0	13,0	0,3	0,3
Херсонська	9,9	10,4	11,3	12,3	-1,5	-1,9
Хмельницька	13,0	12,3	12,6	12,6	0,5	-0,3
Черкаська	15,5	14,5	15,9	14,8	-0,4	-0,3
Чернівецька	8,9	7,9	9,9	8,6	-0,9	-0,7
Чернігівська	13,4	12,0	13,5	13,1	-0,0	-1,1
м. Київ	13,8	15,2	7,6	7,5	6,2	7,7
м. Севастополь	10,1	13,0	6,9	7,3	3,2	5,6

Наслідки міграції неоднозначні. Проте, звичайно, зростання міграційної рухомості населення України більше спричинене економічними, ніж будь-якими іншими чинниками (політичними, національними, релігійними тощо). Перебудова економіки України призвела до великих змін у житті держави: політичної та фінансової нестабільності, значного спаду виробництва, банкрутства й закриття багатьох підприємств. Це, у свою чергу, викликало повальне вивільнення працівників, зниження рівня заробітної плати, затримки з її виплатою і, як наслідок, зниження рівня життя населення в цілому.

Найновіші цифри викликають тривогу, бо вони підтверджують втрату молодою українською державою трудового потенціалу, що особливо важливо для розвитку її економіки. Навіть без достатньої інформації можна допустити, що в економічно розвинуті країни мігрує найпотужніший, найякісніший (фізично й інтелектуально) трудовий потенціал нації. Більшість мігрантів – це економічно активне населення і населення молодих вікових груп, які мають середню спеціальну та вищу освіту.

До негативних наслідків міждержавної міграції відносять насамперед “відплив розуму”. Досить сказати, що за окремими розрахунками нижня межа цінності спеціаліста становить у середньому \$300 тис. Тому величина втрат від

“відпливу розуму” значно більша, ніж приплив капіталу й економічна допомога з-за кордону.

Для поліпшення демографічної ситуації в Україні необхідно здійснити такі заходи:

- збільшити очікувану тривалість життя населення за рахунок підвищення якості життя, зниження передчасної смертності, у першу чергу у дитячому віці, серед підлітків і осіб працездатного віку;
- поліпшити репродуктивне здоров'я населення;
- збільшити тривалість здорового (активного) життя шляхом зменшення захворюваності, травматизму й інвалідності;
- створити передумови для підвищення рівня народжуваності завдяки поступовому переходу від переважно малодітного до середньодітного типу репродуктивного поведження родин.

Значні масштаби і можливі негативні наслідки зовнішньої міграції висококваліфікованих спеціалістів потребують керованості з боку держави та розробки системи заходів щодо регулювання зовнішньої міграції, що поєднуватиме: подолання кризових явищ в економіці; ліквідацію заборгованості з виплатою заробітної плати; фінансування пріоритетних галузей економіки і науки; ліквідацію розриву між рівнем життя висококваліфікованих спеціалістів в Україні й рівнем життя спеціалістів за кордоном.

До пріоритетних завдань національної та регіональної моделей управління міграційним рухом населення слід віднести регулювання: територіальних міждержавних переміщень населення та зовнішніх трудових міграцій; імміграційних процесів – як трудових, так і стаціонарних; еміграційних процесів (постійних, тимчасових і трудових); внутрішніх міграцій (переселенських, трудових, маятникових та сезонних).

Збереження кваліфікаційного потенціалу держави необхідно розглядати як складовий елемент економічної безпеки держави.

Література

1. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії /За ред. В. Стешенко. – К.: Ін-т економіки НАНУ, 2001. – 560 с.
2. Зовнішні трудові міграції населення України /За ред. Е. М. Лібанової, О. В. Позняка. – К.: РВПС України НАН України, 2002. – С. 107, 117–119.
3. Основні показники рівня життя населення //Праця і зарплата. – 2004. – № 38. – С. 2.
4. Статистична інформація щодо основних показників соціально-економічного, демографічного розвитку України //http://www.ukrstat.gov.ua.
5. Статистичний щорічник України за 2004 рік /За ред. О. Г. Осауленка; Відп. за вип. В. А. Головка. – К.: Держкомстат України, 2005 (електронний варіант)
6. Шаульська Л. В. Стратегія розвитку трудового потенціалу України: Монографія /НАН України. Ін-т економіки промисловості. – Донецьк, 2005. – 502 с.

Анотація

Баб'як Г. Природний та механічний рух населення як фактори формування трудового потенціалу регіону.

В статті проаналізовані особливості сучасної демографічної ситуації та механічного руху населення. Виявлено вплив даних факторів на формування трудового потенціалу регіонів. Визначено основні напрямки покращення демографічної ситуації в Україні та зменшення міграційного відтоку населення.

Annotation

Babyak G. Natural and mechanical motion of population as factors of forming of labour potential of region.

The features of modern demographic situation and mechanical motion of population are analysed in the article.

Found out influence of these factors on forming of labour potential of regions. Certainly basic directions of improvement of demographic situation in Ukraine and diminishing of migratory outflow of population.